

miqdorda kapital mablag'larni ajratishni talab etadi. Agrolandshaftlarni optimallashtirishda quyidagi tadbirlarni amalga oshirish maqsadga muvofiq: yer tuzilishi va faoliyatining maqbul darajada shakllantirish, qishloq

xo'jaligi landshaftlarining xilma-xilligi va barqarorligini hamda yovvoyi tabiatning mahalliy genetik fondini asrash va tabiiy geotizimlar tiklanishini ta'minlash bilan agrolandshaftlarni ekologik optimallashtirish.

Adabiyotlar

1. Калёнов Г.С. Роль рельефа при изучении природных и антропогенных ландшафтов. -Самара: СГСХА, 2002. -С. 241.
2. Usmanova R., Xushmurodov F. Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jaligini optimallashtirishning ekologik-geografik jihatlarini // O'zbekiston Zamini ilmiy –amaliy va innovatsion jurnal ISSN 2181-9955. 2/2021. 46-51-b.
3. Usmanova R., Toshboyev S. Reasonable use of land resources of Kashkadarya region under climate change //ИУСЕР Экономика и социум международный научно- практический журнал №3(118) 2024. www.iupr.ru
4. Usmanova R., Xushmurodov F. Qashqadaryo viloyati qishloq xo'jaligini optimallashtirishning ekologik-geografik jihatlarini // O'zbekiston Zamini ilmiy –amaliy va innovatsion jurnal ISSN 2181-9955. 2/2021. 46-51-b.
5. Юнусов F.X., Куватов Д.Р. Қашқадарё хавзаси тоғ дарёлари гидрологик режимининг иқлим ўзгаришлари шароитида ўзгариши. //«Иқлим ўзгариши шароитида арид ҳудудлар сув ресурслари: муаммолар ва уларнинг ечимлари». -Т.: 2023. 170-173-b.
6. Қашқадарё вилояти Аму-Қашқадарё ирригация тизимлари хавза бошқармаси ҳузуридаги мелиоратив экспедицияси хисоботи. 2010-2022.

РЕЗЮМЕ. Maqolada bugungi kunning dolzarb masalalaridan Qashqadaryo viloyatida iqlim o'zgarishining agrolandshaftlarga ta'siri hamda qurg'oqchilik ta'sirida sug'oriladigan yerlaridan foydalanish, tuproq eroziyasi va boshqa jarayonlarning geografik-ekologik muammolari yoritilgan. Ushbu muammolarni shakllanishida tabiiy hamda antropogen omillarning roli, uni bartaraf etish tadbirlari haqida bayon etilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье освещаются актуальные на сегодняшний день вопросы влияния изменения климата на агrolandшафты в Кашкадарьинской области, а также географические и экологические проблемы использования орошаемых земель, эрозии почв и других процессов, вызванных засухой. Описана роль природных и антропогенных факторов в формировании этих проблем, меры по их преодолению.

SUMMARY. The article covers the impact of climate change on agrolandshafts in the Kashkadarya region and the geographical and environmental problems of the use of their irrigated land under the influence of drought, soil erosion and other processes. The role of natural and anthropogenic factors in the formation of these problems is described, measures to eliminate it.

АҲОЛИ - МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИНИНГ ТАБИЙ МАНБАСИ ВА УНГА ИЛМИЙ ЁНДАШИШ

Г.Б.Утепова – география фанлари номзоди, доцент

Ажинийёз номидаги Нукус давлат педагогика институтини

Таянч сўзлар: методология, аҳоли, меҳнат ресурслари, аҳоли бандлиги, ишчи кучи, табиат-аҳоли-жамият, миграция.

Ключевые слова: методология, население, трудовые ресурсы, занятность населения, рабочая сила, природа-население-общество, миграция.

Key words: methodology, population, the labor employment of the populaion, labor, nature-population-society, migration.

Жамиятнинг асосий ишлаб чиқариш кучи бўлган аҳолини ўрганишга иқтисодий ва ижтимоий география йўналишида ҳамиша аҳамият бериб келган. Чунки, мамлакат ва унинг иқтисодий районлари иқтисодиётнинг ҳудудий тармоқларини ташкил қилиш ва ривожлантиришда аҳолининг сони, таркиби, аҳолининг табиий тақдор барпо бўлиши (дунёдан ўтган инсонлар ўрини янги туғилган чақолақлар билан тўлдирилиши), миграцион ҳаракати, ҳудудий жойлашиши ва тақсимланиши каби кўрсаткичлар катта аҳамият касб этади. Маълумки, аҳоли кўпгина хусусиятларига кўра мамлакатнинг турли минтакаларида бир-биридан фарқ қилади. Аҳолини табиий тақдор барпо бўлиш кўрсаткичлари, ёши ва жинсий таркиби, шаҳар ва қишлоқ жойлари бўйича жойлашиши, иш билан бандлиги барча давлатларда ўзига хос жиҳатларга эгадир. Аҳоли динамикаси жуда кўп ва хилма-хил омиллар таъсирида шаклландиган жараёндир. Бу омиллар туғилиш, ўлим ва миграцион ўзгаришларда ўз ифодасини топади. Айниқса, аҳоли динамикасини демографик жараёнларнинг кўзгуси деб атасак, муболаға бўлмайди.

Аҳолишунослик соҳасида жаҳон олимлари атрофлича илмий тадқиқот ишларини олиб бормоқда ва уларнинг илмий - назарий асарларида аҳоли тушунчаси турлича талкин қилинади. Масалан, А.Я.Квачанин фикрига кўра (1990), «Аҳоли маълум ҳудудда истикомат қилувчи, кишилиқ жамиятнинг асосий моддий компоненти ҳисобланган, тарихан таркиб топган ва ҳаётини бевосита тақдор барпо қилиниш жараёнида узлуксиз равишда тикланидиган одамлар мажмуидир» [2]. Демак, ушбу таърифдан келиб чиққан ҳолда, инсонлар муайян этник уюшмалар (уруғ, қабила, элат, сиёсий давлат, хўжалиқ, этник, диний бирликлар) туфайли ўзаро боғланганлигини ва маълум ҳудудда яшаб, барқарор жамоалар ташкил этганлигини кўриш мумкин. Умуман, аҳолининг энг муҳим белгиси дунёдан ўтган авлодларнинг янги туғилганлар ва барҳаёт авлодлар билан узлуксиз алмашилиб, муттасил тикланиб

туришидир. Ушбу жараён илмий адабиётларда «табиий тақдор барпо этилиши» яъни аҳолининг «табиий ҳаракати» деб аталади ва шу тариха ҳаёт узлуксизлиги таъминланади. Аҳолининг аксарият қисми – меҳнат ресурслари бўлиб, улар эса бутун кишилиқ жамиятнинг асосий ишлаб чиқарувчи кучидир. Аҳолининг асосий ижтимоий-иқтисодий функцияси ҳам ана шунда эканлиги олимлар томонидан таъкидланмоқда.

Аҳоли тушунчасини Э.Р.Саруханов (1984) қуйидагича таърифлайди. «Аҳоли бу табиий ва тарихий шаклланидиган ва бевосита ҳаётнинг тақдор барпо қилиниш жараёнида бевосита қатнашадиган инсонлар мажмуидир» [3]. Олимнинг бу фикрини бошқача тарзда айтидиган бўлсак, аҳоли тақдор барпо этилиши жараёнида сони узлуксиз тикланиб турадиган ва умуман ер шарида ёки унинг бирор бир қисмида яшайдиган кишилар мажмуи ҳисобланади, у барча ижтимоий муносабатлар ва ишлаб чиқаришнинг асоси ва субъектидир. Аҳоли ижтимоий тараққиётнинг ҳар бир босқичида инсонларнинг конкрет тарихий мажмуи сифатида намоён бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда, унинг зарурий тайёргарликка ва меҳнат тажрибасига эга бўлган қисми жамиятнинг асоси ва ҳаракатлантирувчи кучидир.

Аҳоли бутун жамият тараққиётининг таркибий қисми бўлиши билан бирга, шу тараққиётга муҳим таъсир кўрсатувчи омил ҳамдир. Аҳолининг яна бир хусусияти унинг ҳудуд бўйлаб тарқалишидир. Ҳар қандай аҳоли ҳаётини фаолиятини маълум бир ҳудудда бошлайди ва мазкур ҳудуд билан боғланиш даражаси уларнинг энг муҳим хусусиятларидан ҳисобланади. Кейинчалик турли масалан, ижтимоий, иқтисодий, табиий-географик, тарихий омиллар таъсирида яшаш жойини ўзгартириши мумкин. Мазкур ҳаракат натижасида аҳоли орасида миграция жараёни кечади. Одамларнинг ҳудудий ҳаракати бир мамлакат доирасида (ички миграция) ёхуд бир нечта мамлакатлар ўртасида (ташки миграция) амалга ошади.

Аҳолининг меҳнат фаолияти билан банд бўлиши мумкин ҳисобланган меҳнатга лаёқатли ёшдаги гуруҳи - меҳнат ресурслари ҳисобланади. Жаҳондаги мавжуд кўпчилик мамлакатларда унинг мезонлари турлича бўлади. Меҳнат ресурслари жамият ривожланишида ниҳоятда муҳим ўрин эгаллайди. Аҳоли-меҳнат ресурсларининг табиий манбаи, асоси бўлиб, аҳолининг меҳнатга лаёқатли қисми меҳнат ресурсларининг пой-девори ҳисобланади. Барча ҳудудларда аҳоли миқдори меҳнат ресурслари миқдоридан анча кўп бўлади. Чунки, аҳолининг ёш таркибини ташкил этувчи маълум гуруҳлар асосида меҳнат ресурслари шаклланади.

Меҳнат ресурслари ҳаракати - мураккаб ижтимоий - иқтисодий жараён. Аҳоли ва меҳнат ресурсларининг ҳаракатчанлигини ижтимоий-иқтисодий категория сифатида ўрганиш шуни кўрсатадики, у ишлаб чиқариш муносабатлари элементи сифатида қаралиши мумкин. Маълумки, жамият иқтисодиётнинг у ёки бу соҳасида белгиланган ҳажмдаги ишларни бажариш учун етарли иш жойларига эга бўлиши, ижтимоий меҳнатни тежаш ва ундан оқилона фойдаланишни ҳисобга олиши натижасида инсонлар ўзининг ижтимоий эҳтиёжларини қондиради. Шу боис, меҳнатни оқилона тақсимлашга фақат меҳнат ресурслари ҳаракати жараёнида эришиш мумкин. Аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳаракатчанлиги уларнинг жамият учун зарур тарзда тақсимлашнинг муҳим шарти ва таъминловчи воситасидир [4].

Аҳоли ва меҳнат ресурсларининг такрор барпо қилинишига жуда кўп омиллар бевосита ва билвосита таъсир кўрсатади, булар сирасига иқтисодий, ижтимоий, географик, демографик омилларни киритиш мумкин. Меҳнат ресурслари жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучи, шу билан бирга жамиятдаги мавжуд моддий неъматларни истеъмол қилиш имкониятига ҳам эга қатламдир. «Аҳоли ривожланиши мобайнида бир сифат ҳолатидан бошқа сифат ҳолатига ўтиши қонуний жараёндир».

Маълумки, аҳоли «ишчи кучи»га айланганда, ишлаб чиқариш тизимига яқинлашади, унча бўлган босқичда эса кўпроқ ижтимоий организм бўлишига қарамай «аҳоли тизими»га хос қонунлар асосида ривожланади. Аҳоли ривожланишини бошқаришнинг мақсади, вазифалари, тамойиллари ва механизминини аниқлашда аҳоли тизими «табиат-аҳоли-жамият» тизимининг ажралмас бир қисми эканлигини, унинг шаклланиши ва ривожланишида ички хусусиятлари муҳим ўрин эгаллашини ва бошқа томонларни ҳисобга олиш зарур. Меҳнат ресурсларининг шаклланиши, даставвал аҳолининг табиий ҳаракати, жамиятнинг ижтимоий - иқтисодий ривожланганлик даражаси ва тарихий тараққиётнинг хусусиятларига боғлиқ ҳолда амалга ошади. Ишлаб чиқаришда ҳамда хизмат кўрсатишда банд бўлган фаол ва салоҳиятли гуруҳ меҳнат ресурслари таркибига қиради. Иқтисодиётда банд бўлган ўсмир ва қариялар ҳар доим меҳнат ресурслари ҳисобланади, аммо улар салоҳиятли меҳнат ресурслари қаторига қўшилмайди.

Олимларнинг меҳнат ресурслари тўғрисида фикрлари ичида айниқса, Н.А.Гореловнинг фикри эътиборга лойиқдир. У ўзининг «Экономика трудовых ресурсов» (1989) китобида меҳнат ресурсларининг шаклланиши, тақсимланиши ҳамда улардан фойдаланиш масалаларини чуқур ва ҳар томонлама кўриб чиқиб, меҳнат ресурсларини қуйидагича таърифлайди: «Меҳнат ресурслари иқтисодий категория бўлиши билан бирга аҳолининг ҳар хил вазиятини изоҳлаб, мамлакатнинг ишчи кучи ва ишлаб чиқариш жараёни ҳақидаги кўрсаткичлари билан боғлиқ бўлган аҳолининг жисмоний ва маънавий меҳнатга муносабатини кўрсатиб беради» [1]. Олимнинг фикрига қўшимча қилиб шуни айтиш мумкинки, меҳнат ресурслари бир томондан аҳоли тизими билан, иккинчи томондан эса хўжалик тизими билан

ўзаро алоқада бўлади. Меҳнат ресурсларининг аҳоли тизими билан алоқадорлиги натижасида - «меҳнат ресурслари», хўжалик тизими билан алоқадорлиги натижасида - «ишчи кучи» шаклланади. Аҳолининг ўсиш суръатлари меҳнат ресурсларининг ҳам кўпайишига олиб келувчи муҳим омил ҳисобланади.

Меҳнат ресурслари ҳаракатчанлиги ишлаб чиқариш ва меҳнатни умумлаштириш жараёнининг шарти ва ифодаси сифатида намоён бўлади. Ишлаб чиқариш кучларининг икки элементи яъни сифат ва миқдор томонлари жамиятда мувофиқликни таъминлайди ва ўзгарувчан ижтимоий эҳтиёжларни қондириш имконини беради. Шу билан бирга аҳоли ва меҳнат ресурслари ҳаракатчанлиги мобайнида маълум қийинчиликлар ҳам юзага келади. Масалан иш вақти мобайнидаги йўқотишлар, ҳаракатланаётган ишчини меҳнат самарадорлигининг пасайиши ва бошқалар тўпланган иш тажрибаси ва кўникмаларни сусайтиришга олиб келади. Меҳнат ресурсларини қайта тақсимлаш фан-техника тараққиёти шароитида ишчи кучи ҳаракатининг характерли белгиси, шунингдек, у иқтисодий жиҳатдан бир вақтнинг ўзида ҳам истеъмолчи, ҳам ишлаб чиқарувчи ролини бажаради.

Э.Р.Саруханов (1984) эса «Меҳнат ресурслари – бу иқтисодий соҳаларда ишлаш учун зарур бўлган жисмонан баркамол ақлий қобилият ва билимга эга бўлган аҳолининг бир қисмидир» - деб таъкидлайди[3]. Мазкур фикрни кенгроқ талкин қиладиган бўлсак табиийки, аҳоли - меҳнат ресурсларининг ҳам, ишчи кучининг ҳам табиий асоси. Меҳнат ресурслари аҳоли таркибида ўзгарувчан динамик бўлак сифатида шаклланиб, улар аҳолини такрор барпо бўлиш жараёнида ўзига хос хусусиятлар асосида ривожланади. Мазкур жараённи амалга оширишга ниҳоятда кўп, географик омиллар таъсир қилади.

«Умуман меҳнат ресурслари – бу меҳнат фаолияти учун баркамол жисмоний ва маънавий куч қобилиятларга, меҳнат қилиш учун зарурий билим ва тажрибага эга бўлган, юқори даражадаги меҳнат ва генератив фаоллиги билан ажралиб турадиган ва аҳоли ривожланишига ҳал қилувчи таъсир кўрсатувчи, ўз-ўзидан кўпайувчи тирик индивидлар мажмуидир», деган фикрни билдиради Е.П.Чернова (1982) [5]. Демак, иқтисодий ривожланиш жараёнида меҳнат ресурсларини давр талабидан келиб чиққан ҳолда ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Меҳнат ресурсларини ривожлантириш, табиий қайта шакллантириш, меҳнатга тайёрлаш, иш билан таъминлаш, моддий ва номоддий соҳаларда, уй, томорка хўжалигидаги меҳнат фаолиятини юргизиш, уларни қайта тақсимлаш, қайта тайёрлаш, маҳоратини ошириш унинг сифатида ижобий таъсир кўрсатади. Бу билан меҳнат ресурсларини жаҳон талаблари даражасига мос келадиган ва мамлакатда амалга ошириладиган ислохотларга жавоб берадиган юқори малакали кадрлар этиб тайёрлаш жамиятдаги ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳаларининг самарадорлигига ижобий таъсир кўрсатади.

Меҳнат ресурслари жинсий таркиби меҳнатга лаёқатли ёшдаги эркаклар ва аёлларнинг нисбати билан белгиланади, чунки меҳнат ресурсларида эркаклар ва аёлларнинг ўрин алоҳида, лекин эркаклар улушининг каттароқ бўлиши нормал ҳолат ҳисобланади, чунки, эркакларнинг меҳнатга лаёқатли ёш чегаралари каттароқ кўрсаткичга эга. Лекин, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларнинг меҳнат ресурслари таркибида одатда, эркакларнинг салмоғи аёлларнинг салмоғига нисбатан пастроқ, ривожланаётган мамлакатларда эса акси ҳисобланади. Бу эса мамлакатлар тараққиётининг ижтимоий-иқтисодий ўзига хослиги, миллий анъаналар, диний мансублик ва бошқалари меҳнат ресурслари қайта тикланишига таъсири оқибатидир. Аҳолининг моддий ва маънавий неъматларга бўлган ва тобора

ортиб бораётган эҳтиёжларини кондириш иқтисодиётнинг ривожланиш қонуни экан, демак, бирон-бир ҳудуд иқтисодиётини режалаштириш учун унинг меҳнат ресурсларига алоҳида ёндашиш зарур.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, аҳолининг табиий ҳаракати ва табиий такрор барпо этилишини ўрганиш асосида ҳаёт илмий истеъмолга янги иқтисодий категорияни – миқдорий ва демографик шаклланган салоҳиятли ва амалдаги ишчи кучи миқдорини англлатувчи «меҳнат ресурслари» категориясини киритиш заруриятини келтириб чиқарди. Ҳар қандай

жамиятнинг илдам ривожланиши ва жаҳон миқёсидан жой олиши учун ундаги мавжуд меҳнат ресурсларининг миқдор ва сифатига алоҳида эътибор бериш зарур. Ҳар бир минтақада ҳар йили қанчадан-қанча ёшлар меҳнатга лаёқатли ёшга етади. Мазкур вазият уларга алоҳида эътибор ҳамда моддий ва маънавий ёрдамлар берилиб, имкон қадар иш жойлари билан таъминланса, албатта ушбу минтақадаги меҳнат ресурсларининг сифати анча яхши томонга ўзгаради.

Адабиётлар

1. Горелов Н.А. Экономика трудовых ресурсов. –М.: «Высшая школа». 1989, -С.12.
 2. Квача А.Я. Население трудовые ресурсы. -М.: «Мысль». 1990, -С.139.
 3. Саруханов Э.Р. Население и трудовые ресурсы. В справочном пособии. «Управление трудовыми ресурсами». -М.: «Экономика». 1984, -С.4.
 4. Утепова Г.Б. Қорақалпоғистон Республикаси қишлоқ жойларининг демографик ривожланиши ва меҳнат ресурслари муаммолари. г.ф.н. илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация автореферати. – Т.: 2002. 23-б.
 5. Чернова Е.П. Теоретико-методологические проблемы народонаселения и трудовых ресурсов. -Ф.: «Илим». 1982, -С.119.
- РЕЗЮМЕ.** Таклиф қилинаётган мақолада аҳоли ва меҳнат ресурсларини методологик жиҳатдан ўрганишнинг қўпгина аҳамиятли социал-иқтисодий ва демографик масалалари ҳақида сўз боради.
- РЕЗЮМЕ.** В рецензируемой статье рассматриваются наиболее важные социально- экономические проблемы демографические и методологические основы движение население и трудовых ресурсов.
- РЕЗЮМЕ.** In the article under review, the most important socio-economic problems, the demographic and methodological basis for the movement of the population and labor resources.